Artes Terræ
MAASTIKUARHITEKTID
AB Artes Terrae OÜ
Reg kood 12978320
Küütri 14, Tartu 51007
Tel 742 0218
www.artes.ee
artes@artes.ee

Looduslike pühapaikade inventuur Karula kihelkonnas

Valgamaa

Aruanne

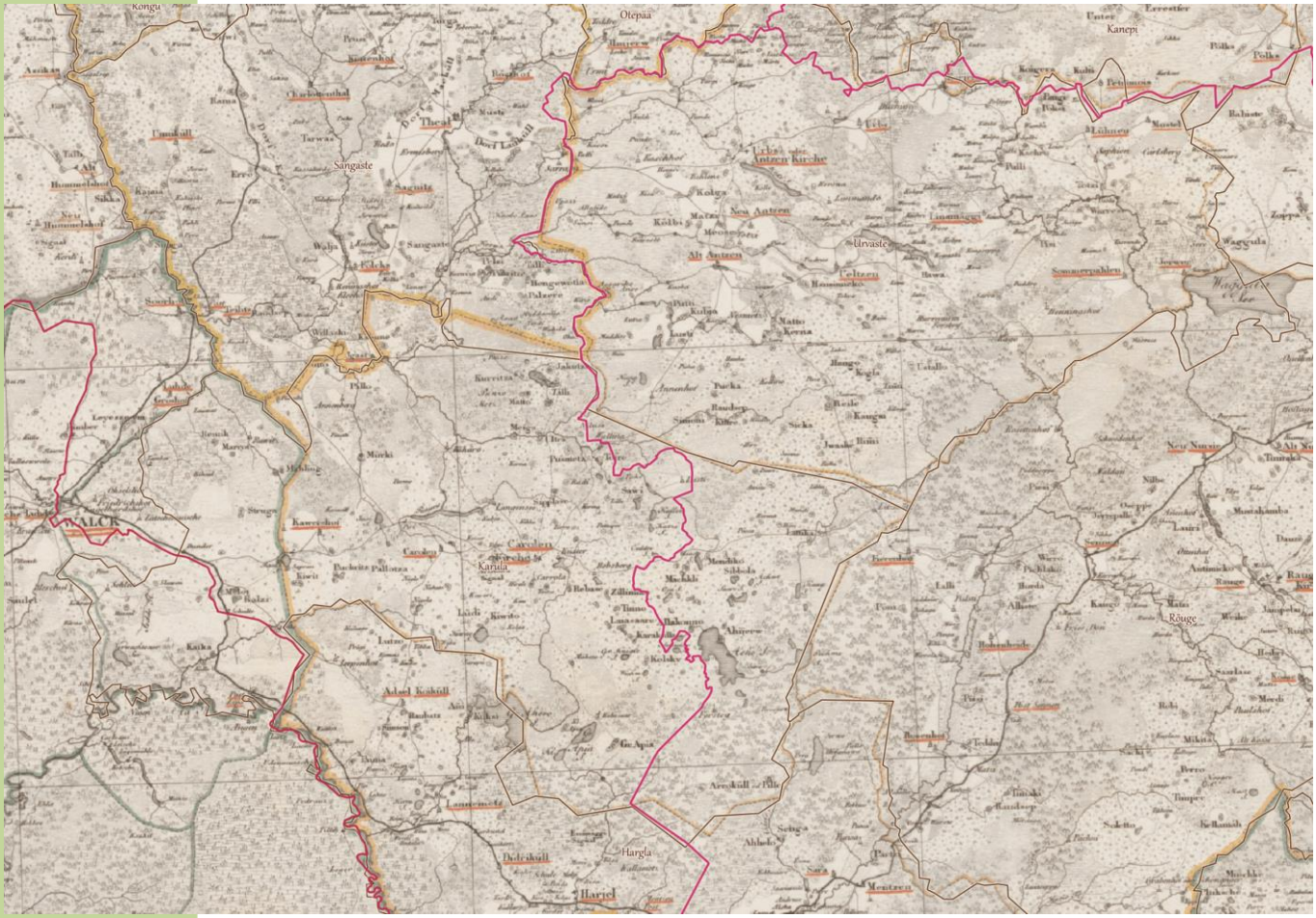

Töö nr: 22156MT1

Tartu 2023

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ

Tellija:	Muinsuskaitseamet
Tellija esindaja:	Pikne Kama
Tellija kontaktid:	Pikk tn 2 Tallinn, pikne.kama@muinsuskaitseamet.ee
Projekti juht:	Mart Hiob, PhD
Autor:	Reeli Reinaus, MA
Töörühm:	Reeli Reinaus
	Mart Hiob, PhD
Esikaane pilt:	Maa-ameti kaardiserver, aluskaardiks Liivimaa 1839. a kaart (Sangaste kirik on nime all *Carolen Kirche*, lillaga tänapäevased maakonnapiirid)

©AB Artes Terrae OÜ 2023

Sisukord

1. Töörühmaliikmete nimi ja roll inventeerimisel 5
2. Välitööde toimumise ajakava 5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg 5
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest 6
5. Inventeeritud kohad 7
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele 8
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid 8
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta 9
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad 10

1. Töörühmaliikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel tööetappidel osalejad:

Reeli Reinaus, vastutav koostaja antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Reeli Reinaus (arhiivitööd, välitööd);

Reeli Reinaus (arhiivitööd, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Reeli Reinaus (projektijuhtimine, välitööde fotod, teabepäeval osalemine, järeltööd);

Reeli Reinaus (GIS andmete loomine).

2. Välitööde toimumise ajakava

Kuupäev	***Küla***	***Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms***	***Osalejad***
8.04.2023	Jõepera, Ähijärve, Mähkli, Rebasemõisa, Valtina	Kikkasilla ristimänd, Priidu talu ristikuusk, Saarjärve ristimänd, Saarjärve ristikask, Anneläte, Märdeläte, Silmaallikas, Tabinamägi, Mähkli ristimänd, Rebasemõisa ristimännid, Valtina ohvrikivi	Reeli Reinaus
16.04.2023	Koemetsa, Ähijärve, Ringiste, Karula, Kirbu, Valtina	Koemetsa Lauritsamägi, Ähijärve Paruniläte, Ringiste Lätikmägi, Karula Jääsläte, Kirbu Soka püha kivi, Valtina ohvrikivi, Valtina Utra allikas	Reeli Reinaus
19.05.2023	Teabepäev Lüllemäel, Karula, Kirbu, Rebasemõisa	Teabepäev Lüllemäel Karula Muinsuskaitse Seltsis, vestlused kohalikega, Karula Jääsläte, Kirbu Rahapettäi, Kirbu Soka pühakivi, Rebasemõisa Hallimägi	Reeli Reinaus, ettekandega osales teabepäeval ka Pikne Kama Muinsuskaitse-ametist
20.05.-28.06.2023	Karula kihelkond	Meilivahetus ja telefonivestlused kohalikega täpsustamaks veel puuduliku infoga kohti	Reeli Reinaus
16.07.2023	Valtina/Kirbu	Valtina/Kirbu Laulatusmägi	Reeli Reinaus

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: 90 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 42 tundi.

Järeltööd: 81 tundi.

Kokku: 209 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Eeltööde käigus selekteerus Karula kihelkonnas kokku **32** kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika. Neist **18** on maastikul inventeeritud (**1** koht lisandus välitööde käigus), **14** on kindlalt hävinud, või siis kas kaitsealused või puuduliku ja ebamäärase infoga paigad. Loendisse on kaasatud vaid need kalmed ja/või -mäed, mille kohta leidub arhiiviteadete seas ohverdamispärimust. Esimese hooga sai välja valitud ka kohad, kus on toimunud ka lihtsalt midagi kummalist, eeldusel et ehk on võimalik nende kohta leida täiendavat infot.

Kihelkonnas asub Karula Rahvuspark, kus on toimunud folkloristlikud välitööd nii aastal 2002 (Tartu ülikooli rahvaluule õppetooli korraldatud) kui ka 2022 (Eesti Rahvaluule Arhiivi korraldatud). Arhiivi välitöödel keskenduti laulupärimusele, 2002. aastal oli fookus laiem. Kuigipalju pärimust looduslike pühapaikade kohta ei kogutud aga kummalgi korral.

Varasemalt on Karula kihelkonnas kaitse all ainult Kirbu ohvrikivi (MK 13090).

Olemasolevate paikade leidmine läks üsna hõlpsalt, kuigi pärimust nende kohta kuigipalju ei olnud. Suur osa arhiivist leiduvat kihelkonna pühapaikadega seotud pärimust oli seotud üldse peamiselt kahe objektiga – Rootsioja ojaga, mis tegelikult asub üldsegi Hargla kihelkonnas ning Rebasemõisa küla Jäl(l)ekõivu puudega, mis on hävinud ja mille asukoht on pigem hüpoteetiline. Hävinud paikadest moodustavadki enamuse puud, mis erinevail põhjusel (maha raiumine, loomulikul teel hävimine) peavad ajahambale halvemini vastu.

Inventeeritud paikade puhul võib kompleksiks lugeda Hallimäge ning sellel paiknevat ohvrikivi, liiatigi on seal varem olnud ka püha puu ja ohvriallikas. Samuti lähestikku paiknevaid Rebasemõisa ristimände.

Võimaliku kompleksina võib vaadelda ka Laulatusmäge ja sellel paiknevat püha kivi.

Pärandkultuuri objektid Neiukivi (143:KIV:002) ja Peiukivi (143:KIV:001), mis said samuti võimalike pühapaikadena välja valitud, on siiski pigem ühe inimese poolt kasutusele võetud nö väljamõeldud kohad, mida välitööde käigus ei inventeeritud.

Jõepera küla võimalikud ristipuud said loodetavasti leitud, kuid enam ei olnud neil ühtegi risti näha, seega nende andmed inventeeritud paikade loendis ei kajastu. Ka Ähijärve küla Saarjärve ristikase kindlaks tegemine võttis hulga aega, kuna rist sellel on veel vaid vaevumärgatav.

Tänu kohtumisele kohaliku elaniku Mati Urbanikuga õnnestus leida uue kohana Ähijärve külas Suur Saarjärve kaldal olev Silmaallikas.

Mitmete inventeeritud paikade puhul tuleb tunnistada, et otseselt pole need seotud ühegi rituaalse tegevusega ja algandmetes (nt AK arhiiv) on neid peetud pühaks ainult nö kaudsete tõendite põhjal. Üheks selliseks kohaks on Utra allikas, mille kohta pühapaigapärimust ei leidu, kuid mille lähedalt on leitud raha, mis võimalikule ohverdamisele viitab. Samuti tuleb tunnistada, et Pikkjärve raviallikas ja Jääsläte siiski ei ole üks ja sama allikas, seega ka Jääsläte looduslikuks pühapaigaks ei kvalifitseeru, kuid sai siiski inventeeritud. Kuna Jääslätte kohta on rohkelt pärimusteateid hoopiski seoses sinna väidetavalt uppunud mõisnikuga, siis võiks selle kanda pärandkultuuri objektide nimekirja, kus seda hetkeseisuga veel ei ole. Ka Ringiste Lätikmäe kohta pühapaigapärimus kaudne ja võimalikud viited pühadusele (allika veega näo/silmade pesemine) seotud sealse allikaga. Samuti Valtina Rahapettäi kohta, mille ümber oli küll üks punane pael seotud, kuid mis seostub siiski vaid lugudega puu juurde peidetud varandusest.

5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad:

1) **Jääsläte** – Karula küla (lokaliseeritud arhiivitööl) – **tõenäoliselt mitte looduslik pühapaik**
2) **Laulatusmägi** – Kirbu ja Valtina küla (lokaliseeritud järeltöödel) – **looduslikule pühapaigale viitavad andmed kaudsed**
3) **Lauritsa/Laboritsa kiriku ase** – Koemetsa küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
4) **Ristimänd** – Mähkli küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
5) **Tabinamägi** – Mähkli küla (lokaliseeritud arhiivitööl) – **oletuslik pühapaik**
6) **Hallimägi** – Rebasemõisa küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
7) **Hallimäe ohvrikivi** - Rebasemõisa küla (lokaliseeritud arhiivitööl) – **oletuslik pühapaik**
8) **Ristimännid Sora talu tee ääres** – Rebasemõisa küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
9) **Lätikmägi** – Ringiste küla (lokaliseeritud arhiivitööl) – **oletuslik pühapaik**
10) **Ohvrikivi** – Valtina küla (lokaliseeritud arhiivitööl)
11) **Soka püha kivi** – Valtina küla (lokaliseeritud välitööl);
12) **Utra allikas** – Valtina küla (lokaliseeritud arhiivitööl) – **oletuslik pühapaik**
13) **Anneläte** – Ähijärve küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
14) **Märdeläte** – Ähijärve küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
15) **Paruniläte** – Ähijärve küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
16) **Saarjärve ristikask** – Ähijärve küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
17) **Saarjärve ristimänd** – Ähijärve küla (lokaliseeritud arhiivitööl);
18) **Silmaallikas** – Ähijärve küla (lokaliseeritud välitööl)

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad):

1) **Pikkjärve raviallikas** – RKM II 49, 579/80 (1), Karula küla (lokaliseerimiseks liiga vähe infot, kahjuks ei kattu kirjeldus (väike allikas) ka Jääslättega); Raviallika kohta sai küsitud [redacted] (Karula Muinsuskaitse Seltsist), kes omakorda küsis nende kohta informatsiooni kohalikelt [redacted] ja [redacted] (perekonnanimi jäi vestluses tabamatuks) – keegi kolmest raviallikast midagi kuulnud ei olnud. Vaike nentis, et nõukogude ajal neist asjust ei räägitud ja et võib-olla hävis allikas maaparanduse käigus.
2) **Laanõ talu allikas** (talu koordinaadid XY: 6404388.96, 636068.72) – allikat teadis 2002. aastal [redacted], kes kõneles Siimsoo talu (Laane/Laanõ talu) lepikus olevast allikast, kust naine oli lasknud endale silmade raviks vett tuua andes vastu viina (Vanamölder ja Pärnamäe 2002.). Samas oli naise arvates iga allikavesi silmade ravi. [redacted] allikat ei teadnud, kuigi tema koolitee käis Laanõ talu juurest 1950ndatel läbi. Talus üles kasvanud [redacted] teadis ühte allikat küll, kust nende pere vett võttis. Seda ta ei teadnud, et keegi teine oleks sealt vett võtmas käinud. Tema juhatuse järgi on allika asukoht ligikaudu kohas XY: 6404323.45, 636065.50. [redacted] nimetati tema sõnade järgi kohalikuks nõiaks.
3) **Kikkasilla ristimänd** – Jõepera küla (ühtegi risti koordinaatidel asunud puudelt ei leidnud);
4) **Priidu talu ristikuusk** – Jõepera küla (ühtegi risti koordinaatidel asunud puudelt ei leidnud).

Hävinud või väheperspektiivikad kohad:

1) **Niklusmäe ristimets** – Kaagjärve küla (hävinud – AK Krl: IA, Kama 2012, 25. - 30. sept, 17-20 (4));

2) **Nõiapedajas** – Karula kirikumõisa põllus (puu maha raiutud – E 54627 (12) ning selle kunagine asukoht jäi teabepäeva toimunud arutlusel siiski segaseks);
3) **Silmaallikas** – Karula ümbruses (lokaliseerimatu – ERA II 243, 540/1 (13));
4) **Imädemäe püha allik** – Kirbu küla (kadunud, RKM II 391, 301 (3));
5) **Ohvrikivi** – Kirbu küla (karjamõisas Jaanimäe ligidal, venelased lõhkunud, viidud mõisa ehituseks - E 54620 (2));
6) **Ohvrilõhmus** – Londi küla (asunud Venda mäe jalamil, hävinud - RKM II 60, 484/5 (4));
7) **Kirikumõisa ohvrilepp** – Lüllemäe küla (hävinud – AKA Võrumaa, Karula khk. Karula kihelkonna muinasmälestisi, lk 11);
8) **Tottugõ (Tutiga) pettäi** – Pugritsa küla (hävinud aastal 1953 – Kultuur ja Elu, 2002);
9) **Jällekõivumäe pahad puud (kask, paju, kuusk)** – Rebasemõisa küla (hävinud – H II 24, 172/3 (44));
10) **Sorapettai** – Rebasemõisa küla (Rebasemõisa küla, tänapäeval talu nimi Kaalepi, EKIKN krl eki1 r-ü [119] (99223)); suure tõenäosusega on kunagine mänd hävinud (teade 1927. aastast). Tänapäeva piirkonna elanikud niisugust mändi ei tea ja küsitletud [redacted] (s 1941), kes elas Sora talus neli aastat 1950ndatel, niisuguse nimega ega ühtegi teist tähelepanuväärset mändi ei teadnud. Nimetas, et siis kasvas piirkonnas noor mets. Samas polnud ka tegemist kohalikuga, vaid pärast sõda piirkonda sattunud perekonnaga.);
11) **Hallimäe ohvriallikas** – Rebasemõisa küla (Allikat ei õnnestunud lokaliseerida.);
12) **Rahapettäi** – Valtina küla (lokaliseeritud välitööl, kuid pole siiski tegu pühapaiga, vaid pärimusliku varandusekohaga);
13) **Nutu talu ohvriaed** – Vilaski küla (üles küntud – ERA II 284, 117 (114)).
14) **Laulatusmäe püha kivi -** (teade: Vallner 1923) (2b)/August Vallner, Loodus 1923, lk 505; Vam_F_811_17). Kivi purustatud 1920-30ndatel, kuid purustatud kujul alles 1960ndatel. Piirkonnas niisugust kivi ei leitud, vt täpsemalt andmete osas Altarikivi kommentaar.

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Jään endiselt oma Halliste kihelkonna aruandes toodud seisukoha juurde, et mõnede kohtumiste ning välitöökäikudega väljastpoolt tulnud uurijal kogukonna kohta mingeidki järeldusi teha on küllaltki meelevaldne. Samuti ei soodusta tööspetsiifika kuigipalju kontakte. Kui oled oma „kodutöö“ korralikult ära teinud, pääsed inimestega suhtlemisest. 2002. aastal Karulas välitöödel käies tundus siiski üsna palju vanu põliselanikke leiduvat, kellega põhjalikke intervjuusid tehti, loodetavasti pole ka nende järglased Karulast ära kolinud. Teabepäeval osalejaid oli ka üsna palju, mis näitab huvi kodukandi vaimse kultuuripärandi vastu.

Minu kolleegid Eesti Rahvaluule Arhiivist, kes 2022. aasta suvel Karulas välitöid tegid ja kes seetõttu ka kohalikega aktiivselt suhtlesid, tõid välja, et paljud inimesed on tulnud sinna elama alles nõukogude ajal. Osalt on selle põhjuseks kindlasti ka asjaolu, et Karula vald on olnud üks enim küüditatud valdasid Eestis. Tänapäeval tundub aga Karula olevat hea suvituskoht, kuhu maatükk osta, ning et põliselanike lapsed ja lapselapsed elavad siiski valdavalt juba linnas, ning paljud just ühiskondlikult aktiivsemad inimesed on sisse rännanud.

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

Karula kihelkonnast üles kirjutatud teateid pühapaikadest oli oodatust vähem. Üheks põhjuseks on kindlasti see, et võrreldes Karulast varasemal ajal (enne 2002. aastal tehtud välitöid) kogutud materjali hulka teiste kihelkondadega, siis võib öelda, et sealt ongi mõnevõrra vähem pärimust kogutud kui

mujalt. Kuid see-eest oli leitud pühapaigateadetest suur osa hästi lokaliseeritavad. Inventeerimata jäid peamiselt hävinud paigad, millest lõviosa moodustasid puud, mis erinevalt mägedest või kividest siiski ajahambale kuigi hästi vastu panna ei suuda.

Võib-olla on see ainult oletus, aga kuna piirkonnas on varemalt tegutsenud rahvaarstid surid, siis ei pruukinud seetõttu looduses ravimine ka kuigi levinud praktika olla. Samas jälle tervendaja Kaika Laine kohta on teada, et ta just suunas inimesi allikate juurde. Ühe üsna levinud ravikohana mainitud Rootsioja jäi aga üldse napilt kihelkonnast välja, mis muidugi ei tähenda seda, et Karula kihelkonna rahvas seda kasutanud ei oleks, sest teateid rahvaluule arhiivis on Rootsioja kohta rohkesti.

Üllatuslikult kõige raskemaks pähkliks osutusid kaardile kantud ristipuud. Mõnedel juhtudel polnud neilt enam riste võimalik leida ning ristipuude andmebaasis olevad fotod ei aidanud puu tuvastamisele ka kuigivõrd kaasa, kuna foto oli tehtud vaid ristist, mitte puust endast. Ähijärve küla ristikase aitas üles leida vaid asjaolu, et fotole oli siiski jäänud ka veidi taustal paistvat maastikku.

Enamik paiku oli siiski hästi lokaliseeritavad, vaid Ähijärve Annelätte puhul oli üht kindlat allikasängi võimatu leida, kuna vett voolas mäe nõlvast välja kahest kohast, kuid mõlemad need olid pigem lihtsalt vesised kohad, mitte konkreetsed allikasängid.

Veidi lahtiseks jäi ka Kirbu (inventeeritud kivi Valtina külas) küla Soka püha kiviga seonduv. Võrumaa kohanimede kaardikihil paiknev Laulatusmäe asukoht sobiks kivi asupaigaga hästi, samas ei sobi sellele jälle kuigi hästi Vallneri (1923) kirjeldatud kivi mõõdud. Kui pidada Võrumaa kohanimede kaardi versiooni Laulatusmäe asupaigast tõeseks, siis võib Vallneri poolt kirjeldatud kiviks pidada hoopiski kivi mäe tipus, üsna Rahapettäi kõrval, kuid sel juhul ei oleks vast aastal 2012 näidanud kohalik elanik Pikne Kamale Laulatusmäe altarikivina kivi [Krl_Valtina_02] metsas Väntre-Metsavenna kinnistul. Lisaks kinnitas kohalik elanik [redacted], et sellesse asupaika, Rahapettäi kõrvale, ongi varemalt põllutöödel ette jäänud kivisid kokku kogutud.

Mõningaseks probleemiks on ka see, et inventeerimisel probleemseteks paikadeks osutunud kohtadest sobib kirjutada nii peatükis „Ülevaade töö tulemuslikkusest“ kui ka peatükis „Tööde käigus ettetulnud probleemid“.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

1) **Lauritsa/Laboritsa kiriku ase**, Koemetsa küla – [Krl_Koemetsa_01];
2) **Tabinamägi**, Mähkli küla – [Krl_Mähkli_02];
3) **Hallimägi**, Rebasemõisa küla – [Krl_Rebasemõisa_01];
4) **Hallimäe ohvrikivi,** Rebasemõisa küla – [Krl_Rebasemõisa_02];
5) **Ohvrikivi**, Valtina küla – [Krl_Valtina_01];
6) **Soka püha kivi** – Valtina küla [Krl_Valtina_02];
7) **Utra allikas**, Valtina küla – [Krl_Valtina_03];
8) **Anneläte**, Ähijärve küla – [Krl_Ähijärve_01];
9) **Märdeläte**, Ähijärve küla – [Krl_Ähijärve_02];
10) **Paruniläte**, Ähijärve küla – [Krl_Ähijärve_03];
11) **Silmaallikas**, Ähijärve küla – [Krl_Ähijärve_06].

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

1) **Laulatusmägi,** Kirbu ja Valtina küla – [Krl_Kirbu_01];
2) **Jääsläte**, Karula küla – [Krl_Karula_01];

3) **Lätikmägi**, Ringiste küla – [Krl_Ringiste_01].

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti kohanimeraamat http://www.eki.ee/dict/knr/.
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- Eesti Looduse Infosüsteem: www.eelis.ee.
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. V. Valgamaa. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus (1932).
- ERA fotokogu.
- ERA temaatiline kartoteek.
- ERA topograafiline kartoteek.
- ERA ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) käsikirjakogud.
- Jung, Jaan. Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt (1910).
- Kaasik, Ahto. „Põlised pühapaigad“ (2016).
- Kaasik, Ahto. „Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad“ (2017).
- Kerem, E. Karula kihelkond (1942).
- Kultuur ja Elu, aprill, lk 40-43 (2002).
- Merila-Lattik, Helbe. „Karm ja kaunis Karula. Elust, olust ja inimestest muinasajast tänapäevani“ Eesti Folkloori Instituut (2004).
- Pärimust Karula kihelkonna lääneosast (Kaarel Vanamölder, Liina Pärnamäe, fon. Kaarel Vanamölder, Liina Pärnamäe) 2002.
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tarupettäi. Karula Rahvuspargi infoleht, nr 60 (2015)
- Vallner, August. „Looduse mälestusmärgid – Loodus“. Loodusteaduslik ajakiri. (toim. J. Piiper, G. Vilberg jt. 1923 august, lk 505 (1923).
- Vilbaste, Kristel. „Eesti allikad“. Varrak (2013).